

De lotingsinstrumenten voor de Nederlandse dienstplicht

door F. Staarman

Inleiding

Negentienzesennegentig zal de geschiedenis ingaan als het jaar waarin de opkomstplicht is opgeschort en *de facto* aan de dienstplicht een einde is gekomen. Bijna twee eeuwen nadat het militiestelsel ingevoerd werd, komt daarmee ook een einde aan de veel besproken 'plicht van ied're jongen'.

Het Legermuseum beschikt, naast een grote hoeveelheid documentatie (boeken, tijdschriftartikelen, vlugschriften, egodocumenten, enzovoort), over talloze voorwerpen die betrekking hebben op de dienstplicht. De meeste voorwerpen zijn echter niet direct of specifiek gerelateerd aan de dienstplicht of aan dienstplichtigen. Een uitzondering hierop vormen de instrumenten die gebruikt werden bij de loting van dienstplichtigen. Het museum bezit één lotingsglas en twee zogenaamde loterij- of lotingstrommels. Eén van deze trommels bevindt zich in de basisopstelling (zie afbeelding 2). In dit artikel worden de lotingstrommels en het lotingsglas besproken en in hun historische context geplaatst.

De dienstplicht in de negentiende eeuw

Vanaf de invoering van de conscriptie in Nederland in 1810, is tot 1938 de samenstelling van het jaarlijkse contingent dienstplichtigen bepaald door middel van loting (afbeelding 1). De invoering van de dienstplicht bleef niet zonder gevolgen. In de Franse Tijd zijn met name gedurende de veldtocht naar Rusland vele dienstplichtigen uit de Lage Landen gesneuveld. De conscriptie kon nooit op veel enthousiasme van de zijde van de bevolking rekenen; regelmatig leidde de loting tot lokale opstanden en geweldsuitbarstingen.[1] Het systeem werd evenwel gehandhaafd door koning Willem I, vanaf 1813 de eerste soevereine vorst van het Koninkrijk der Nederlanden.[2] De dienstplicht bood machthebbers de mogelijkheid om veel grotere legers op de been te brengen dan voorheen. In geval van oorlog of ernstige crisis kon het grootst mogelijke aantal soldaten onder de wapenen worden geroepen. Diegenen die hun diensttijd reeds vervuld hadden, en dus bekend waren met het militaire bedrijf, vormden het 'reservoir' waaruit de autoriteiten konden putten om in mobilisatietijd het leger op oorlogssterkte te brengen. In vredetijd kon worden volstaan met een minder groot leger, waarbij zoals gezegd door loting werd bepaald wie wel of niet zijn dienstplicht hoefde te vervullen. Wie ingeloot was, en niet kleiner was dan 1,65 meter, student in de godgeleerdheid, of 'lam, blind of volstrekt zinneloos'[3], restte twee mogelijkheden om de militaire dienst te ontlopen: de nummervervisseling of plaatsvervanging. Bij nummervervisseling ruilde degene die ingeloot was tegen betaling zijn nummer met iemand die was uitgeloot. Bij plaatsvervanging werd door iemand die een dienstplichtig nummer had getrokken een ander aangesteld, eveneens tegen betaling. Het zogenaamde remplaceestelsel bood zo de zonen van de goeude burgerij de mogelijkheid de dienstplicht te ontlopen. Het dienstvervangingsstelsel heeft bestaan vanaf de invoering van de dienstplicht tot 1898.

Gedurende deze periode maakte jaarlijks ongeveer 20% van de lotelingen gebruik van plaatsvervangende of nummervervisseling. De vergoedingen die hiervoor gegeven moesten worden waren hoog: tussen de 600 en de 800 gulden. Een nummervervisselaar moest iemand zijn die aan dezelfde loting had meegedaan als de loteling, voor een plaatsvervanger of remplaçant gold deze bepaling niet. Een belangrijk ander voordeel van een plaatsvervanger was, dat dan tevens de broer van de loteling was vrijgesteld van dienst. Plaatsvervangers waren dan ook duurder dan nummervervisselaars.[4]

Na een jarenlange politieke strijd werd in 1898 de persoonlijke dienstplicht ingevoerd, nummervervisseling en dienstvervangende waren voortaan niet meer mogelijk.[5] Hierdoor nam het belang van de loting toe, wie ingeloot was had immers veel minder wettelijke mogelijkheden om onder de dienst uit te komen. Jaarlijks dienden alle jongemannen die op 1 januari achttien jaar oud waren, zich in te schrijven in het militieregister van hun woonplaats. In de militiewet van 1817 was de sterkte van de nationale militie gesteld op één procent van de bevolking. In de wet van 1861 werd het aantal dienstplichtigen gesteld op 11.000, waarvan 600 man bestemd waren voor de zeemacht.[6] In de jaren twintig van deze eeuw bedroeg het aantal dienstplichtigen gemiddeld circa 23.000, in het voorjaar van 1940 waren het er 40.000.[7]

De loting

Nadat bekend was hoeveel jongens zich hadden ingeschreven, werd bepaald hoeveel dienstplichtigen elke provincie moest leveren. Uit onderzoek dat gedaan is over de periode 1880-1889 blijkt dat gemiddeld één op de drie jongens daadwerkelijk zijn dienstplicht moest vervullen.[8] De jaarlijkse loting vond in het voorjaar plaats en was een sociaal evenement van de eerste orde. Naast directe belanghebbenden waren veelal familie en vrienden aanwezig om te zien wie een 'niet' of een 'prijs' zou loten, met andere woorden: wie wel en wie niet voor zijn nummer zou moeten opkomen. Vaak werd de loting gehouden in een andere dan de eigen woonplaats. Dit resulteerde veelal in kroegentochten, met alle gevolgen vandien. Loting stond in de negentiende eeuw gelijk aan openbare dronkenschap en relschopperij. Van een principieel protest tegen militaire dienst uit politieke of levensbeschouwelijke overwegingen was nog lang geen sprake; dit verschijnsel nam pas na de Eerste Wereldoorlog serieuze vormen aan. De loting zelf vond plaats ten overstaan van burgerlijke en militaire autoriteiten, zogenaamde militiecommissarissen. In artikel 79 van de militiewet van 1817 staat omschreven hoe de loting diende te geschieden. De van tevoren geparafeerde en gecontroleerde lotingsbiljetten werden '...in eene doorschijnende glazen flesch of ander geschikt voorwerp geworpen, hetwelk, op eene zichtbare plaats, voor den militie-commissaris zal worden opgehangen of ter neder gesteld, zonder door iemand te mogen worden vastgehouden.' Wanneer tijdens of na de loting onrechtmatigheden geconstateerd werden, moest opnieuw geloot worden.

De lotingstrommels en het lotingsglas in de collectie van het Legermuseum

Zoals vermeld bezit het Legermuseum een lotingsglas en twee lotingstrommels. Het lotingsglas werd in 1956 door de gemeente Vlaardingen aan het Legermuseum geschonken. De trommel uit de basisexpositie is afkomstig uit Amsterdam (schenkingsdatum onbekend), de herkomst van de andere trommel is onbekend.

Beschrijving: Cilindrisch gevormde trommel vervaardigd uit hout en messing. De vlakke zijden van de trommel zijn geheel van glas. Aan één van de vlakke zijden van de trommel is een messing handvat bevestigd waarmee de trommel kan worden gedraaid. Op het ronde vlak is een messing luik bevestigd dat opengeschoven kon worden en dat gebruikt werd voor het trekken van de loten. Het geheel rust op een houten onderstel, waartussen twee evenwijdig

aan elkaar lopende geleiderails zijn bevestigd. Deze rails hebben de vorm van een halve cirkel. De trommel rust op deze rails.

De foto waarop de trommel is afgebeeld is vermoedelijk in 1938 gebruikt als persfoto. Het officiële onderschrift luidde als volgt: 'Zoals men weet wordt dit jaar voor het laatst de loting gehouden voor de Militie volgens nummer. Hedenmorgen om 9 uur begon deze laatste loting in de Oranje-Nassau kazerne te Amsterdam. v.l.n.r. dr. J. van Heerde (namens het gemeentebestuur van Amsterdam), achter de trommel zittend luit.-kol. Rouffaer, achter deze staande de adjudant Scheers, en de loteling (met de hand in de trommel) A.B. van Aalstede die No. 36 trok.'

Rechts op de voorgrond zit een lid van het Korps Politietroepen van de Koninklijke landmacht.

Beschrijving: Cilindervormige trommel vervaardigd uit hout en glas. In de trommel een trechtvormige constructie, waarbij de tapse kant uitkomt in een koperen busje, bedoeld om papieren loten op te vangen. Op de trommel zijn twee metalen handvatten en een koperen luikje bevestigd. Het geheel is door middel van een metalen draaibare as bevestigd op een houten onderstel.

Op deze trommel zijn resten te zien van zegellak. Dit werd gebruikt om te voorkomen dat personen die daar niet toe gerechtigd waren, de trommel zouden openen. Het kwam namelijk regelmatig voor dat de loting niet op één dag kon worden afgerond en de trommel werd dan voor de nacht verzegeld.[9]

Beschrijving: Ovaal houten voetstuk met twee ijzeren beugels, een kussen met vier kwasten en een grote ronde glazen bol (model viskom), met oranje koorden opgehangen aan de beide beugels en rustend op het kussen. Dit kussen heeft de vorm van een trapezium.

Nawoord

Klaarblijkelijk bestond er geen eenduidig voorschrift hoe de lotingsglazen en lotingstrommels uitgevoerd moesten worden. In artikel 32 van de Militiewet van 1861 wordt namens koning Willem II wel bepaald dat de loten in 'eene bus' moeten worden gedaan 'waarvan de vorm en de wijze van plaatsing door Ons worden voorgeschreven'. Een voorschrift uit 1915 vermeldt: 'De bus is van ongekleurd doorschijnend glas. Zij heeft eene opening tot doorlating van de hand. Zij wordt vóór de loting op eene tafel geplaatst op zoodaanige wijze, dat zij voor de omstanders duidelijk zichtbaar is.'[10]

De trommel met inventarisnummer 102118 vertoont overeenkomsten met de trommels die staan opgesteld in het Kansspelmuseum te Den Haag. Deze trommels werden gebruikt voor loterijen (onder andere de Staatsloterij). Het is niet onwaarschijnlijk dat men voor de jaarlijkse dienstplichtloting eveneens gebruik maakte van dit type lotingstrommel. Zoals gezegd is de herkomst van deze trommel echter onbekend zodat nadere gegevens omtrent dit voorwerp niet konden worden verkregen. Een oriënterend onderzoek in de gemeentearchieven van Vlaardingen en Amsterdam leverde niets op. Een aantal vragen omtrent periode van gebruik, de makers) etcetera blijft derhalve, vooralsnog, onbeantwoord.

NOTEN

1. E.W.R. van Roon, 'De recruterings van de nationale militie in Zuid-Holland 1880-1900', in: *Holland, regionaal-historisch tijdschrift*, jrg. 26, nr. 3 (1994) 151-170, aldaar 151.
2. H. Amersfoort, *Koning en Kanton. De Nederlandse staat en het einde van de Zwitserse krijgsmacht hier te lande 1814-1829* (Den Haag 1988) 66-71.
3. *Wet op de Nationale Militie, in het Koninkrijk der Nederlanden. Gearresteerd door Z.M. den Koning, den achtsten Januarij 1817* (Den Haag 1817) artikel 90-94 'Van de vrijstelling van dienst'.
4. E.W.R. van Roon, 'De dienstplicht op de markt gebracht. Het fenomeen dienstvervangings in de negentiende eeuw', in: *Bijdragen en mededelingen betreffende de geschiedenis der Nederlanden*, nr. 4 (1994) 613-637, aldaar 613.
5. W. Klinken, *Het vaderland verdedigd. Plannen en opvattingen over de verdediging van Nederland 1874 -1914* (Den Haag 1992) 36-43.
6. Van Roon, *Recruterings*, 154.
7. F. Snapper, 'Enige sterktecijfers betreffende de Nederlandse landmacht in de periode 1840-1940', in: *Mededelingen van de Sectie Militaire Geschiedenis van de Landmachtstaf*, nr. 4 (1981) 80-118.
8. Van Roon, *Recruterings*, 155.
9. *De periodieke werkzaamheden der gemeentebesturen, voortvloeiende uit de militaire wetten en voorschriften* (Alphen 1915) 193.
10. *Ibid.*, 192.